

קהילת חסד

הרב גבי קדוש

שנת תשע"ד - שנת מעשר עני, זו הזדמנות ראויה להעמיק לא רק במצוות מעשר עני, אלא בכלל המצוות שעניינן חסד ובפרט מצוות הצדקה. מצוות אלו נוגעות לכל חלקי האוכלוסייה בכל התחומים כולם. כמו כן, זו הזדמנות להעמיק בהתמודדות עם מצוות אלו ברמה של קהילה או של ישוב הנתונים במציאות משתנה.

במאמר זה, הועלו מחשבות בנוגע לצדקה הניתנת באופן פרטי ובאופן כללי, תוך התייחסות מיוחדת לחסד ולצדקה במסגרת הקהילה.

עולם חסד יבנה

יסודו של עולמנו ותקינותה של כל חברה עומדים על מערכת הדאגה לזולת וגמילות החסד עמו. התורה קבעה את חובות הצדקה והחסד כמצוות לכל דבר. אמנם, יש להן מעלות מיוחדות, אך אין הן מצוות של רשות או מעשים של מידת חסידות. התורה מחייבת את היחיד ואת החברה לעזור ולתמוך הן בממוון והן בחסד שבגופו לעניים, לחולים ולזקנים, לנזקקים ולחסרי ישע, ליתומים ולא למנות, ולכל אשר אינו עצמאי, במובן הכלכלי או במובנים אחרים, כגון הצורך בחברה, עזרה מעשית או אפילו חסרון ביכולת לנהל חיים נורמאליים באופן עצמאי.

התורה כבר העידה כי שוויון כלכלי אינו בר השגה במציאות האנושית וכי העוני הוא חלק בלתי-נפרד ממנה: "כִּי לֹא יִחַדֵּל אֶבְיֹון מִקְרֵב הָאָרֶץ"¹. כך אנו למדים גם מדברי חז"ל על שאלתו של טורנוסרופוס הרשע לרבי עקיבא:

"אם א-להיכם אוהב עניים הוא מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם. א"ל אדרבה זו שמחייבתן לגיהנם! אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שכעס על עבדו וחבשו בבית האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו כששמע המלך לא כעס עליו..."

אמר לו רבי עקיבא אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שכעס על בנו וחבשו בבית האסורין וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו והלך אדם אחד והאכילו והשקהו כששמע המלך לא דורן משגר לו..."²

מדברי חז"ל המובאים לעיל, עולה כי יש מחויבות בסיסית המניעה את האדם לעשות צדקה וחסד. לא יתכן שאדם יהיה אדיש לחברה שהוא חלק ממנה - ואפילו אם אינו חלק ממנה - מפני שאין אנו חיים בניטוק מהעולם. אמת, ריבונו של עולם הוא הגורם לאדם להיות עשיר או נזקק, וידיעה זו עלולה להוביל את אדם למחשבה (כפי שסבר טורנוסרופוס הרשע) - שאל לנו להתערב בהנהגת הבורא ולפרנס את העני, כי העוני היא בעייתו של העני בלבד והמחסור עניינו של הנזקק וכן הלאה. אך לא כן, רבי עקיבא שגילה לנו עד היכן מגיעה אהבת הרע, עד כדי "ואהבת לרעך כמוך", הוא אשר מחדש כי אנו חייבים ב"קום ועשה", לפעול למען הזולת.

1 דברים טו יא.

2 בבא בתרא י ע"א.

יתרה מזו, רצונו של הא-לוה הוא שנסייע ונעזור. ההשגחה של הבורא על האדם אינה מופרת על ידי התערבות האדם. אלא,

כשם שיש מצווה להתרפא בעזרתו של רופא - "ורפא ירפא- מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות"³ - כך אין ההתערבות בדרכי ההשגחה בענייני צדקה וחסד משום הפרעה להשגחה האלוקית.

כיחיד וכחברה אנו מחויבים לדאוג לעני ולנזקק והדאגה לזולת היא מעין אתגר חינוכי- אמוני בעבור החברה כולה. לא זו בלבד, אלא יש עניין להשלים את העולם שברא הקב"ה, שיהפוך להיות עולם טוב יותר. גם על תפקיד זה של האדם דנים רבי עקיבא וטורנוסורפוס. טורנוסורפוס שאל את רבי עקיבא⁴: "איזה מעשים נאים של הקב"ה או של בשר ודם" והקשה עליו ממצוות ברית מילה המעידה - לכאורה - כי מעשה האדם נאים יותר. ר' עקיבא השיב כי העולם נברא חסר כדי שנוכל להשלימו ולשכללו.

חז"ל הרחיבו בדבר חשיבותה של מצוות הצדקה עד כדי כך שאמרו "גדולה צדקה שמקרבת את הגאולה, שנאמר (ישעיה נו): 'כה אמר ה' שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבא וצדקתי להגלות"⁵. לא זו בלבד, אלא מי שאינו מקיים מצווה זו עובר ב"לא תעשה", כלשון הרמב"ם: "וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה עבר בלא תעשה שנאמר לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחריך האביון"⁶. המשתמט מקיום חובת הצדקה נחשב כאילו עובד עבודה זרה כי הוא משלים עם החסרונות שיש

בעולם, כדרכם של עובדי עבודה זרה שאינם מאמינים באפשרות לתקן את העולם⁷. לעומת זאת, אמרו חכמים: "כל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא"⁸. על ידי ההתמודדות שלנו עם הקשיים שישנם בעולם ועל ידי הסיוע לנזקקים, אנו פעלים עם א-ל "לתקן עולם במלכות שדי"⁹.

הצדקה כמצווה

התורה מחייבת אותנו "על כן אָנֹכִי מְצַוְּךָ לֵאמֹר: פְּתַח תְּפִתַּח אֶת יָדְךָ לְאָחִיךָ לְעֵנֶיךָ וּלְאָבִיִּךָ בְּאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל"¹⁰. וכן בנביא מושמעת הקריאה: "מִשְׁפָּט אֶמֶת שִׁפְטוּ וְחֶסֶד וְרַחֲמִים עֲשׂוּ אִישׁ אֶת אָחִיו, וְאִלְמָנָה וְיָתוּם גַּר וְעֵבֵי אֵל תַּעֲשִׂקוּ וְרַעַת אִישׁ אָחִיו אֵל תַּחֲשִׁבוּ בְּלִבְבְּכֶם"¹¹.

מצוותיה של תורה הנוגעות לעניים ולנזקקים כוללות מערכת של חיובים באופן אישי ובמסגרת ציבורית.

המתבונן בדברי התורה שבכתב ובעל פה, יגלה כי למצוות הצדקה והדאגה לעני יש מגוון אמצעים: מעשר עני, לקט שכחה ופאה, החיוב למנות גבאי צדקה בכל עיר, קופת תמחוי, חברה קדישא לקבורת מתים, וכן החיוב לדאוג שהעניים יוכלו בעצמם לקיים מצוות (מתנות לאביונים בפורים, קמחא דפסחא, נרות לשבת ולחנוכה, ועוד). רבים הם המקורות בתורה ובדברי חכמים המורים לנו לדאוג לנזקקים.

3 בבא קמא פה א.

4 מדרש תנחומא הקדום על פרשת "תזריע".

5 בבא בתרא י ע"א.

6 רמב"ם, הלכות מתנות עניים פ"ד ה"ב.

7 ועיין בבא בתרא שם.

8 סנהדרין פ"ד מ"ה.

9 תפילת "עלינו לשבח"

10 דברים טו יא.

11 זכריה ז ט"ו.

חשיבותה של מצווה זו הביאה לייסוד עניין הצדקה והחסד במסגרת קהילתית מרכזית שיש לה גבאי צדקה וקריטריונים קבועים לזכאים. וודאי שמרכיבים כאורח החיים הציבוריים, התרבות, אופי התעסוקה, מעמדות ועוד עניינים רבים, משפיעים כולם על אופן הקיום למעשה של פעילות החסד הציבורית והפרטית.

אין ספק שדברי חז"ל בדבר מעלת הצדקה והחסד והיקף המצוות הכרוכות בה, מעידות על החשיבות העצומה שהתורה מייחסת למצוות אלו. די להתבונן בהקדמתו של בעל ה"חפץ חיים" לספרו "אהבת חסד". המחבר עורך מעין סקירה המלמדת כי התורה עוסקת בחסד. הוא מתחיל מאדם הראשון, אך עוצר בחומש שמות (בפרשת משפטים), בנימוק כי למעשה עליו לכתוב את כל התורה, היות שכל כולה חסד.

קהילת חסד

הרמב"ם פסק בהלכות מעשר עני:

"כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים וזו היא הנקרא קופה וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי. מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להן קופה של צדקה אבל תמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת"¹²

כיום, האם אנו יכולים לאמץ במדויק לחיינו את המודל שהרמב"ם קבע? נראה כי ברור שלא. וודאי צריך לקבוע אנשים שיהיו ממונים על ענייני הצדקה, אך נראה שאנו חייבים להעמיד לבחינה מחודשת סוגיות של "בין אדם לחברו" בחברה הישראלית בת זמננו. יתכן שבחינה אמיצה ומדוקדקת של פעילות החסד של המוסדות הממלכתיים ושל עמותות החסד למיניהן, תתבע שינוי משמעותי בסדר העדיפות שלנו, כיצד לנדב מזמננו ומכספנו.

נראה כי הכול מסכימים שמאות ואלפי עמותות החסד בעם ישראל פועלות לשם שמיים, וחלילה, אין החריגים יכולים ללמד על הכלל ולפסול אותו. יש התארגנויות מקומיות רבות ומגוונות של גמ"חים: הלוואות כספים, מענקים, חלוקת אוכל ולבוש, ארוחות חמות, סיוע וייעוץ רפואי, עזרה וסעד בבתי זקנים ובבתי חולים ועוד. חסד כה רב ומגוון עד כי יש תחומים שלא היה עולה בדעתנו כי הם קיימים, כגון גמ"ח טרמפים בישובים וגמ"ח שמר-טרף.

הצד היפה בדבר הוא גילויי החסד האדירים של המונים ולרבים מהם פעילות החסד היא ממש מפעל חיים. החסד בעצמו מוליד חסד, אדם שמתנדב או מנדב מכספו נבנה ערכית ומוסרית מעצם הנתנה וכך נבנית חברה של חסד. יחד עם זאת, הריבוי הגדול של ארגוני חסד מעמיד בסימן שאלה את הצד הציבורי-ממלכתי של "מדינת רווחה" שישראל גאה בה כל כך. כשהמוסדות הממלכתיים מפנים אנשים לעמותות פרטיות לצרכי חסד משום שאין בכוחם לסייע, נראה הדבר מוזר ומעורר תמיהה.

12 רמב"ם הלכות מעשר עני פ"ט ה"א.

מקצוע החסד צריך לימוד מעמיק וכל פעולת חסד מחייבת בדיקה יסודית, כי על אף שהנותן מתכוון "לשם שמיים", יש לתת את הדעת ולבדוק שאין נזק למקבל. לדוגמה, חלוקת מזון באופן קבוע למשפחה נזקקת עלולה לגרום לבעל הבית להימנע מעבודה כי בלאו הכי הוא מקבל את פרנסתו. האם יש בעזרה כזו משום תועלת או נזק? נציין דוגמה אחרת: הענקת קצבה קבועה לאדם הנזקק באמת, אך אינו יודע לכלכל באופן אחראי את ממונו בגלל סדר עדיפויות לוקה. הדבר מגיע לידי כך שהוא מפתח תלות סמויה, הוא יודע כי על אף מעשיו בסופו של דבר ימצא ה"צדיק" שיצילו מפילה. היש בעזרה כזו תועלת או נזק?

לפיכך, חייבים להכיר בכך שתתכן "מידת חסד" אשר אינה במקומה הראוי או שאינה נעשית במידה ובאופן הרצויים. יש מצבים שהשימוש במידה זו יכול לקלקל ולהשחית דרכם של בני אדם, כך למשל, התלות בעושי החסד והמנטאליות של "מגיע לי". לתפיסת עולם כזו יש תוצאות אישיות וציבוריות קשות, כגון הנצחת מצב האבטלה, שיקול דעת מעוות בנוגע לניתוח רפואי וכדומה. שמעתי מפי מנכ"ל עמותת "פעמונים" על אנשים הנעזרים ברציפות בגמ"חים של הלוואות; הם לווים ברציפות מגמ"ח אחד כדי להחזיר לגמ"ח אחר וכן הלאה עד שבסופו של דבר, הם מקשרים בין שני בעלי הגמ"ח כדי שיסדרו ביניהם...

המודלים של עמותות "פעמונים", "מקימו" או "תעסוקטיף" ראויים לאימוץ ("פעמונים" ו"מקימו" מסייעות למשפחות המצויות בבעיות כלכליות באמצעות הדרכה וליווי מקצועי בתחום הפיננסי וההתנהגותי. "תעסוקטיף" או בשמה הלוועזי "ג'ובקטיף", דואגת למקומות עבודה בעבור מגורשי גוש קטיף. פעילות שהיה ראוי להרחיב למעגלי אוכלוסיה נוספים).

יש לבחון כל מקרה לגופו. למשל, יש משפחות שמעדיפות שגוף חיצוני כמו "פעמונים" ו"מקימו" יטפל בהן, ויש מקרים שבהן עדיפה התערבות של אנשים הקרובים למשפחה כמו חברים טובים או בני משפחה, משום שדווקא היא אשר תניב את התוצאות הברוכות. כמו כן, פעמים שהפניה לעבודה צריכה להיעשות על ידי צד שלישי ולא על ידי האדם הנזקק לעבודה.

רצוננו לומר שיש לנהוג בחכמה ובתבונה כשרוצים לעשות חסד אישי וקל וחומר ציבורי. במקום שבאופן מקרי ייגש אדם לרב יישוב ויספר לו על משפחה פלונית, יש ליצור וועדה שתהיה ממונה על ענייני צדקה וחסד ביישוב. היא תקבל מידע מהחברים ותמיד תהא ידה על הדופק לבחון מי נצרך ולמי יש לעזור לבל יתדרדר למצב של נזקק. ברור שהחיסיון בעזרה הוא ערך עליון בנתינת צדקה ובעזרה מעין זו.

ננסה להציע נקודות למחשבה, בפרט בנוגע לחסד בתוך קהילה, אך וודאי שניתן להרחיב את היריעה על פי ניסיונם ותבונתם של רבים וטובים העוסקים בעניינים אלו.

חסד למעגל הפנימי:

נראה שבישובים ובקהילות סגורות לסוגיהן אפשר לבנות מודל אשר ייתן מענה לצרכי היחיד בקהילה: להקים ועדת צדקה שמלבד הרב יהיו חברים בה: חבר מזכירות או ועד הקהילה, עובדת סוציאלית (מתוך הקהילה) ואנשי קהילה שייבחרו לעניין זה. נוסף על שיתוף אנשי הקהילה, על הוועדה לשתף את המוסדות הציבוריים בעניינים עקרוניים כך שיהיה קשר עם מחלקות הרווחה של השלטון המקומי. ועדת הצדקה (אולי רצוי לכנותה "ועדת חברים") תקבע קריטריונים ברורים לקבלת סיוע, אך תאפשר מרחב למקרים חריגים. בקביעת הקריטריונים יינתן מענה לשאלות אלה:

- איזה סוג של עזרה יש לתת: סיוע כספי, חומרי או מעשי?
- באיזה אופן יש לסייע? כיצד יש לטפל באנשים חריגים בחברה (מכורים לסמים ולאכזריות, מוגבלים, תשושים, חולים, זקנים ובודדים).
- כיצד יש להניע את חברי הקהילה לקבל אחריות על עצמם ועל אחרים בחברה.
- אדם המובטל מרצונו- האם לחייבו לעבוד?

ראוי להקים קופת צדקה עבור נזקקים מתוך הקהילה, ווועדה אשר תדון פעמיים בשנה (לקראת הימים הנוראים ולקראת פורים ופסח) כיצד יש לסייע לאנשי הקהילה וכן להקצות ממנה קרן לפניית חיצונית דחופת.

חוד למעגל חיצוני

תופעת קיבוץ הנדבות ("שנור") מבית לבית היא תופעה המתרחבת והולכת, במיוחד בישובים קטנים שבהם יש גישה קלה ומהירה לבתים. במקומות ישוב של משפחות דתיות הדבר מהווה תופעה גדולה ורחבה במיוחד. קבצן בעיר גדולה שצריך לעבור אינטרקום או כלב בכניסה לבית, חושב פעמיים האם כדאי לו המאמץ לטלטל עצמו מבית לבית. המודעות שלא לפתוח דלתות למי שאינו מוכר או מזוהה רבה יותר בעיר מאשר בישובים הקטנים. על כן, נוצר עומס רב של מקבצי נדבות על הישובים הקטנים ופעמים רבות מהווה הדבר הטרדה לבני המשפחה. נוסף לכך, קשה מאוד לעמוד בבחינת אמיתות הצורך לצדקה של מקרים רבים כל כך. האם כל מי שכתב מכתב המלצה בדק את העניין לאשורו או שהמכתב ניתן כאסמכתא למכתב שרב אחר נתן והוא גם סמך על קודמו וכן הלאה?

בישובי גוש קטיף היה מודל מוצלח של התארגנות אשר חסך את רוב התקלות העלולות להיווצר בעניין זה. אנשי הישובים פתחו את ידם למתן צדקה רק אם היה אישור מהרב האזורי אשר בחן את המקרים, והגביל את המגבית בבתיים לזמנים מוגדרים (חודש-חודשיים ועד שעה מסוימת בערב). בדרך כלל, בדיקת ההמלצה נעשתה על ידי שיחת טלפון עם אדם שכתב את מכתב ההמלצה או עם אדם מוכר שמכיר את המקרה.

ההדרכה הכללית בנוגע למקבצי נדבות צריכה להיות "לא תתעלם"¹³, אך במקרים השכיחים, כשאין מידע מדויק ואמין, יש להסתפק במתן מועט.

נסיים בתפילה:

הַלֹּא פָּרַס לְרַעַב לְחֶמֶךָ וְעֲנִיִּים מְרֹדִים תָּבִיא בֵּית כִּי-תִרְאֶה עָרִם וְכִסְיֹתוֹ,
וּמְבֹשְׂרָךְ לֹא תִתְעַלֵּם. אֲזִי יִבְקַע כְּשֹׁחַר אֹרֶךְ, וְאַרְכָּתְךָ מִהֲרָה תִצְמַח.
יְהִלְךָ לְפָנָיִךְ צִדְקָךְ, כְּבוֹד ה' יֵאֱסָפֶךָ;
אֲזִי תִקְרָא וְה' יַעֲנֶה, תִּשְׁמַע וְיֹאמַר הַגְּבִי¹⁴

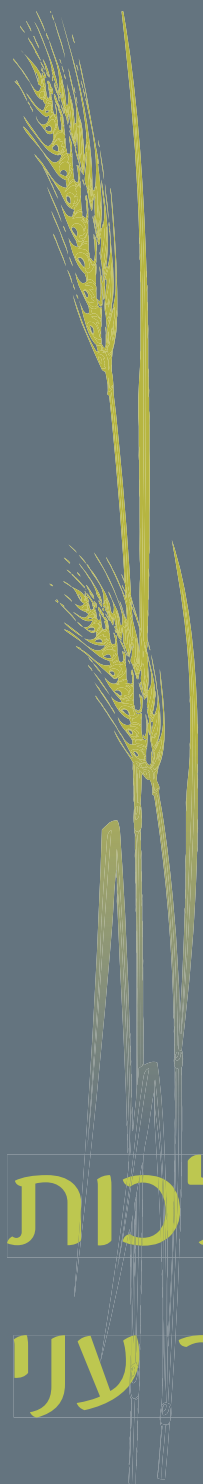
אָבִינוּ. רַעֲנוּ זִמְנֵנוּ פְּרִנְסֵנוּ וְכִלְכְּלֵנוּ וְהִרְוִיחֵנוּ. וְהִרְוַח לָנוּ ה'
אֶל-לְהִינּוּ מִהֲרָה מְכֹל צְרוּתֵינוּ. וְנָא אֵל תִּצְרִיכֵנוּ ה' אֶל-לְהִינּוּ
לֹא לִיָּדִי מִתְּנֵת בְּשׁוּר וְדָם וְלֹא לִיָּדִי הַלְּוֹאֲתֵם. כִּי אִם לִיָּדְךָ הַמְּלֶאֶה.
הַפְּתִיחָה. הַקְּדוּשָׁה וְהִרְחַבְהָ. שְׁלֵא יִבּוֹשׁ וְלֹא נִפְלֵם לְעוֹלָם וְעַד¹⁵

13 ישעיהו נח ז.

14 שם.

15 מתוך ברכת המזון.

עיונים בהלכות

מעשר עני